

րեստանյան Մես(ս)ի^{35ա} և ապա՝ մինչև Դիալայի (Տիգրիսի վտակի) ակունքները, ուր նվաճում են Բարշուա (Պարսուա) երկիրը և մեծահարուստ ավարով վերադառնում Ուրարտու։ Սրանով Ուրարտուն մարտահրավեր է նետում Ասորեստանին՝ ընդհուպ մոտենալով նրա արևելյան սահմաններին։

Հյուսիսային ուղղությամբ ձեռնարկված արշավանքների ընթացքում ուրարտացիները հասնում են մինչև Արաքս գետի վերին հոսանքը (Ուխտերուխի) և պատմական Կղարջք (Կատարզա)։ Հյուսիսում ընկած էթիունի հզոր ցեղային միության օգնությամբ անգամ ի վիճակի չի լինում կասեցնելու ուրարտական զորքերի հաղթարշավը հիշյալ երկրների վրայով։ Այդ հաղթանակների արդյունքներն այնքան էական էին ուրարտական պետության համար, որ Իշպուհինի և Մենուան անհրաժեշտ են գտնում դրանք հավերժացնելու բազմաթիվ արձանագրություններով, որոնցից պահպանվել են չորսը³⁶։

Այսպիսով, Իշպուհինի և Մենուայի թագավորության օրոք Ուրարտուն զգալի թվով տերիտորիաներ էր ընդգրկել իր սահմանների մեջ։ Այդ մասին տեղեկանում ենք ոչ միայն ռազմական արձանագրություններից, որոնց մեջ հիշատակվում են նվաճված երկրները, ոչ միայն այդ երկրներում կանգնեցված կոթողներից, այլև Ուրարտուի պաշտոնական պանթեոնը ներկայացնող՝ հետագայում «Մհերի դուռ» անվանված հայտնի արձանագրությունից, որի մեջ թվարկված են ուրարտացիների կողմից պաշտվող և պետության մեջ մտնող մյուս երկրների, ցեղերի ու քաղաքների աստվածները³⁷։

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԵՎ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՑԵՂԵՐԸ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՆԱԿԱՃՈՒՄՆԵՐԻ ՆԱԽՈՐԵՆԻՆ՝

Ցեղային կազմավորումներ Հայկական լեռնաշխարհում։ Մ. թ. ա. X—IX դարերի ընթացքում աստիճանաբար ստեղծվում է քաղաքական այն իրադրությունը, որի հետ ստիպված եղան գործ ունենալ հետագա դարերի մեծ նվաճողները՝ ասորեստանցիներն ու ուրարտացիները։ Ըստ երևույթին, այդ դարերում Փոքր Ասիան աստիճանաբար ուշքի էր գալիս այն ցնցումներից, որոնք կապված էին իսթական թագավորության անկման հետ, իսկ Հայկական լեռնաշխարհում, արտաքին ներխուժումներից ղերծ գրեթե երկուհարյուրամյա զարգացումը հնարավորություն ստեղծեց դասակարգային հասարակության ձևավորման և պետական կազմավորումների առաջացման համար։

Եփրատի վերին հոսանքի շրջանից հյուսիս (Ճորոխի հովտում) մ. թ. ա. XII դարից մինչև VII դարը վկայված է Դայանի (ուրարտ. Դիաուխի, հայկ. Տայք) երկիրը, որն իր կազմի մեջ էր առնում մի շարք առանձին ցեղերի տերիտորիաներ, Այստեղի բնակչությունը թերևս խուրրիական էր։ Թիզլաթպալասար Ա-ի տարեգրությունների համաձայն, մ. թ. ա. XII դարում արդեն Դայանիի թագավոր Սենին առաջատար տեղ էր գրավում լեռնաշխարհի իշխողների շարքում։ Մ. թ. ա. VIII դարի մոտերքը Դայանին լեռնաշխարհի ամենահա-

^{35ա} Տե՛ս Կ. Բ. Արդյոնյան, Брайнилы (Урарту), Ереван, 1970, էջ 143—144։

³⁶ Տե՛ս ԿՄԽ, 20—23.

³⁷ Տե՛ս ԿՄԽ, 27.

րուստ թագավորություններից մեկն էր: Վերին Եփրատի հովտով ու Բռնակապան լեռնանցքով (որը տանում է դեպի Ճորոխի հովիտը ներկայիս Բաբերդի շրջանում ու Գայլ-գետի (Լիկոս) հովիտը) անցնում էր Միջագետքից և Միջերկրականի ծովեզերքից Հայկական լեռնաշխարհի վրայով դեպի մերձսևծովյան մարզը տանող հիմնական առևտրական ճանապարհը³⁸: Այս ճանապարհն առանձնահատուկ նշանակություն է ստանում, հավանաբար, մ. թ. ա. VIII դարից սկսած, Պոնտոսի ծովեզերքում հունական գաղութների՝ Մինոպի և Տրապիզոնի ասպարեզ գալու հետևանքով, որոնք արժաթ և երկաթ էին արտահանում³⁹: Ուշագրավ է, որ ուրարտական աղբյուրները միայն այս ճանապարհի վրա ընկած երկրներից (Կումմուխ, Մելիտեա, Դիաուխի) ստացված տուրքի մեջ են ոսկի հիշատակում⁴⁰:

Դայաենիից արևմուտք գտնվում էր այստեղ հաստատված կասկերի բավականին հզոր միությունը (Կասկու):

Դայաենիից հյուսիս-արևելք, ուր դեռևս Թիգլաթպալասար Ա-ն էր նշում «Նաիրիի 60 թագավորների» դաշնակցության գոյությունը, մ. թ. ա. VIII դարում, գուցե և ավելի վաղ, գոյություն է ունեցել Կուլխա «թագավորությունը» (ավելի ճիշտ՝ Կոլխա, հունական Կողքիսը): Երբ ուրարտացիները տապալում են Դայաենի «թագավորությունը», Ճորոխ գետի ստորին հոսանքի շրջանը, ըստ երևույթին, բաժին է ընկնում Կողքիսին (Կուլխային):

Վերին Եփրատի հովտում մասամբ պահպանվել էին նախկին երկրները, մասամբ էլ ստեղծվել նորերը: Արածանիի ստորին հոսանքի հովտում հիշատակվում է Ալզի «թագավորությունը»: Ալզին բավական մեծ երկիր էր, և գրավում էր ոչ միայն բուն Ալզիի տերիտորիան, այլև Իսովայի նախկին տերիտորիան (ասսուրական աղբյուրները երկիրն անվանում են «Եշուա», հավանորեն որպես Ալզիի հոմանիշ), երբեմն հավանաբար նաև հարավկողմյան կից մարզերը՝ Էնզիտը (Անզիտենե, միջնադարյան Անձիտ), Տիգրիսի ակունքների շրջանը (միջնադարյան Անգեղտունը): Սեպագիր աղբյուրները հիշատակում են նաև Սուխմու (Սուխմա, միջնադարյան Բալահովիտը) և Սուխ (Սոփք) երկրները: Հիշատակվում են նաև մի քանի ավելի մանր երկրներ Վերին Եփրատի հովտի հարավային մասում (Դիրյու, Մալլաու, Նիրբու, Նիրդուն և այլն):

Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում գտնվում էր Ամեզու արամեական «թագավորությունը» (Ամիդա, այժմ՝ Դիարբեքիր)՝ Ջամանի դինաստիայով («տուն»): Սասունի լեռներում ընկած էր Շուպրիա (կամ Շուբրիա) «թագավորությունը»: Նրա կողքին՝ Սասնա լեռների հյուսիսային լանջերին, դեպի Մշո կողմը, ասսուրական և ուրարտական աղբյուրները հիշատակում են Ուրումու կամ Ուրմե երկիրը: Այս երկիրը նույնական է Արմեի հետ, որը հիշատակում են ուրարտական աղբյուրները հենց այս նույն վայրում:

Ուրմեն և Շուպրիան հավանորեն միասնական թագավորություն են կազմել, որը և դարձել է հայկական առաջին պետական կազմավորումներից մեկը:

³⁸ См. М. И. Максимова, Античные города юго-восточного Причерноморья, М.—Л., 1956, էջ 13—15, 77:

³⁹ См. նույն տեղում, էջ 36, 43, 69, 76, 143—144:

⁴⁰ УХН, տե՛ս գաղափարագրերի բառարանը՝ GUŠKIN բառի տակ:

Այս ջրջանից դեպի արևելք, նախկին Ուրուստրիի, Խաբախի, Կումանցիների տեղում IX—VIII դարերի ընթացքում ձևավորվում են նոր կազմավորումներ: Կենտրիտես-Քոհտան գետի հովտում, երբեմն տարածվելով դեպի արևելք, ընդհուպ մինչև Ուրմիա լճի ջրաբաժանը, փռված էր Խուբուշկիա թագավորությունը, կամ ինչպես պաշտոնական կոչվել է՝ Վնախի թագավորությունը⁴¹:

Մեծ Զաբի հովտում, մ. թ. ա. VIII դարի մոտերքը արդեն գոյություն ունեւր Մուսասիր (Մուծաժիր, ուրարտ. Արդինի) թագավորությունը: Այս հովտում հային հարուստ տաճարներ, Կումենուում (Կումմե) գտնվում էր Թեյշեբա աստծո տաճարը, իսկ Արդինիում՝ Խալդի աստծունը: Հետագայում Խալդիի տաճարում էին թագադրվում ուրարտական թագավորները և այնտեղ էին պահվում ուրարտական գանձերը, թեև ձևականորեն Մուսասիրը Ուրարտուի կազմի մեջ էր մտնում⁴²: Խուբուշկիան և Մուսասիրը ջրապատուղ լեռներում բնակվում էին խուրի-ուրարտական ավազակային ցեղեր՝ ուկկիացիներ և այլք⁴³:

Ուրարտում իշխող դինաստիան, դատելով մուսասիրյան Խալդիի աստծու պաշտամունքի հետ նրա ունեցած կապից, պետք է որ մուսասիրյան-կումանական ծագում ունենար⁴⁴:

Ուրմիա լճից հարավ ընկած հարթավայրում գտնվող Մանա թագավորությունը (ասորեստանցիների մոտ՝ մանաեցիների երկիրը) կազմավորվել է մ. թ. ա. IX դարի վերջին, Վեբրին Զամուա» երկրի լուլուբեական տերիտորիայի վրա, բազմաթիվ մանր երկրների միաձուլման հետևանքով⁴⁵:

Ունենալով արխաիկ հասարակական-պետական կարգ (հեղհեղուկ պետական կառուցվածքը, ժերակույտի մասնակցությունը կառավարման գործին)⁴⁶, Մանան, այնուամենայնիվ, դառնում է քաղաքական մեծ ուժ, հաջողությամբ մրցակցում Ուրարտուի ու Ասորեստանի հետ և նվաճվում Մեդիայի կողմից մ. թ. ա. VII դարի վերջին—VI դարի սկզբին միայն, այս երկու տերությունների հետ գրեթե միաժամանակ:

Ուրարտու թագավորության կազմավորման կենտրոնից դեպի հյուսիս, ուրարտական արձանագրությունները հիշատակում են բազմաթիվ երկրներ ու ցեղեր՝ էթիուցիներին, էրիկուացիներին, աբիխանցիներին, էրիախցիներին և այլոց, որոնք ստեղծել էին ընդարձակ, բայց անկայուն ցեղային միություն:

41 Բաղնի լեռանցքից հարավ գտնվում էր Գիլզանու երկիրը, որը հետագայում, հավանաբար, միաձուլվել է Խուբուշկիային: Ավելի ուշ Գիլզանում Խուբուշկիայի հետ միասին մտել է Ուրարտու թագավորության կազմի մեջ (ժան. պատ. խմբ.):

42 Հեռվրի աղյուսակ», տողեր 330—331:

43 Նրանք հաճախ են հիշատակվում ասորեստանյան թագավորական դիվանի նամակներում (տե՛ս, օրինակ, АВИИУ, 50 (2, 3, 4, 10, 14, 25, 26 և այլն):

44 Տե՛ս Գ. А. Меликишвили, Нагри-Урарту, էջ 363: Այստեղից էլ Մուսասիրին հարևան Ասորեստանի զգալի ազդեցությունը ուրարտական գրի, մասնավորապես ուղղագրության վրա:

45 Տե՛ս И. М. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, էջ 157, 162—173:

46 Տե՛ս Գ. А. Меликишвили, Нагри-Урарту, էջ 298—303: И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 173—175, 205 և հաշ.:

Սրանք զբաղեցնում էին ներկայիս Հայկական ՍՍՀ տերիտորիան և կից շրջանները Արաքսի հովտում: Սրանցից հարավ և հյուսիս բնակվում էին Վիտներու, Լուշա, Կատարդա, Իյա (Իգանի), Զաբախա, Խուշա և այլն ցեղերը (Արաքս և Կուր գետերի վերին հոսանքների շրջանում և Զըլվեր լճի մոտ):

Թվարկված երկրների էթնիկական պատկանելության մասին կարելի է ասել, որ դրանց մի մասը, թերևս, խուրրիական էր (Դայանի, մասամբ՝ Շուպրիա, գուցե նաև Գիլզանու և Խուբուշկիա, ավելի քիչ հավանական՝ Մանա), մյուս մասը՝ ուրարտական (Ուրարտու, Մուսասիր): Վերին Նփրատի և ստորին Արածանիի հովտի բնակչությունը հավանաբար խառնված էր նոր հնդեվրոպական եկվորների՝ մուշկերի և ուրումեացիների հետ: Այստեղ ստեղծվում էր ապագա հայ ժողովրդի կորիզը:

Հայկական լեռնաշխարհի ճասարակությունը մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբին: Լեռնաշխարհի մ. թ. ա. I հազարամյակի հասարակության մասին քիչ բան գիտենք, բայց հավանական է, որ Ուրարտուի⁴⁷ և Մանայի⁴⁸ սոցիալական կարգը (որի մասին մի քանի տեղեկություններ են հասել մ. թ. ա. VIII—VII դարերից) բնութագրող որոշ ընդհանուր գծեր բնորոշ են եղել Հայկական լեռնաշխարհի մյուս քաղաքական կազմավորումներին ևս: Դրանցից է, օրինակ, ազատ համայնականների առաջատար դերը, որոնք ապրում էին տոհմային համայնքով (սրանց բնակավայրերը կենտրոնացված էին պարսպապատ, ինքնավար ամրոց-բնակավայրերի կամ «քաղաքների» շուրջը):

Մանայում հատկապես հստակորեն էր երևում, որ գերիշխանությունը պատկանում է տոհմացեղային օլիգարխիային: Այստեղ, ինչպես և Դայանիում, դեռևս զգալի չափով պահպանվել էր հասարակության ցեղային բաժանումը: Թագավորի կողքին Մանայում գոյություն ունեւր ավագների խորհուրդ, որ բաղկացած էր թագավորի ազգականներից, խորհրդատուներից, փոխարքաներից, հավանաբար նաև առանձին բնակավայրերի ավագներից և ցեղային առաջնորդներից: Պետք է ենթադրել, որ լեռնաշխարհի մյուս երկրներում ևս, նախաուրարտական շրջանում, գոյություն են ունեցել ավագների այդպիսի խորհուրդներ: Ստրկատիրությունը համեմատաբար թույլ էր զարգացած:

Փոքր Ասիայի պետական կազմավորումները: Խեթական թագավորության եկվոր ցեղերի կողմից ջախջախվելուց ավելի քան երեք դար հետո այստեղ ստեղծվել էր փոյուզական պետությունը: Ասորեստանցիներն ու ուրարտացիները այդ թագավորությունը կոչում էին Մուշկու կամ Մուշկի: Այդ արևմտյան Մուշկու երկիրը պետք է տարբերել արևելյան Մուշկուից, որը համընկնում է Ալիլիի հետ և գտնվում էր Արածանու և Նփրատի միավորման վայրում: Արևմտյան Մուշկուի մայրաքաղաքն էր Գորդինը՝ Մանգարիա գետի վրա: Ըստ ավանդության, քաղաքն այդպես էր անվանվել Փոյուզական տերության հիմնադիր, նրա առաջին թագավոր Գորդինոսի անունով: Ավանդություններն ու

47 *Sb'» И. М. Дьяконов*, Некоторые данные о социальном устройстве Урарту. «Проблемы соц.-экон. истории древнего мира, Сб. памяти акад. А. И. Тюменева», М., 1963, էջ 55—65; *Г. А. Меликишвили*, Наини-Урарту, էջ 322—356:

48 *Г. А. Меликишвили*, *Նույն տեղում: Նույնի՝* Некоторые вопросы истории Маннейского царства, ВДИ, 1949, № 1, էջ 57 և հետ.: *И. М. Дьяконов*, История Мидии, էջ 173—175:

Սարգսի և քաղաքի աստուրեհն արձանագրությունը

պատմական աղբյուրները պահպանել են փոյուզական տերության թագավորներից միայն երկուսի՝ Գորդիոսի և Միդասի⁴⁹ (ասսուր. Միտա) անունները. հնթադրվում է, որ եղել են այդ անունները հաջորդաբար կրող մի քանի փոյուզական թագավորների:

Մ. թ. ա. VIII դարի երկրորդ կեսին Փոյուզիան հասավ իր հզորության դագաթնակետին: Նրա տիրույթները հարավ-արևելքում հասնում էին մինչև Կիլիկյան Տավրոս լեռնաշղթան, ըստ որում Միդասը փորձել էր անում մտնել նաև Կիլիկիա: VIII—VII դարերում փոյուզական արձանագրություններ հանդիպում են ոչ միայն Սանգարիա գետի հովտում, այլև Հալիսի ոլորանում ու նրանից հարավ: Արևմուտքում Փոյուզիան հավանորեն իր ազդեցությանն էր ենթարկել Լյուդիային և հարաբերություններ ուներ մայրցամաքային Հունաստանի քաղաք-պետությունների հետ, թեև հունական դառական մշակույթի ազդեցությունը Փոյուզիայի վրա շոշափելի է դառնում Փոյուզական տերության անկումից հետո միայն:

Գորդիոսի պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական հարուստ նյութերը բացահայտեցին Փոյուզիայի սերտ կապերը Ուրարտուի հետ: Դրա ապացույցներից մեկն է ժայռերի մեջ ծխական փորվածքներ՝ «աստծո դռներ», սարքելու սովորությունը, որը հատուկ էր երկու պետություններին էլ. դրանց առջև կրոնական արարողություն էր կատարվում: Գլխավոր պաշտամունքը Փոյուզիայում մայր-աստվածուհի Կիբելեի (որ Կուբաբա անունով հայտնի էր դեռևս խեթա-խուրրիական մշակույթին) և նրա տարփածու Ատտիսի (բուսականության մեռնող և հարություն առնող աստվածը) պաշտամունքն էր:

Երկրպագում էին նաև Ման կամ Մեն լուսնի աստծուն (որի պաշտամունքը գուցե լուսնի աստված Արմասի հին փոքրասիական պաշտամունքի շարունակությունն էր), Սաբաձիոս աստծուն և այլն: Թեև հունական արևմուտքի հետ Փոյուզական տերությունը, ինչպես երևում է, առանձնապես սերտ կապեր չունեիր, սակայն մ. թ. ա. VIII դարում Փոյուզիայում գործածվում էր հունական օագում ունեցող հնչյունական գիրը, համանման Լյուդիայի, Կարիայի, Լիկիայի այբուբենին, որ Փոյուզիա էր բերվել, հավանաբար, Կիլիկիայից:

Փոյուզիայից հարավ-արևելք, խեթական արձանագրություններում հիշատակվող Կիզզուվատնայի տեղում կային մի քանի փոքր թագավորություններ լուվիական (սհիերոգլիֆ խեթական) դինաստիաներով: Կարևորագույններից մեկն էր Տաբալը (Սեյխուն և Ննիջե-Իրմակ գետերի հովիտների վերին շրջանում), ուր մ. թ. ա. VIII դարում իշխում էր Բարվատասի (ասսուր. Բուրուտաշ) պինաստիան, որին ենթակա էին բազմաթիվ մանր «արքայիկներ»:

Թաբալից հարավ-արևելք գտնվում էր Կամմանու (Կոմանա) թագավորությունը, որի մայրաքաղաքն էր Մեկիտեան կամ Մեկիդը (Միլիդիա, խեթ. Մալդիա, այժմ՝ Մալաթիա): Այս թագավորության տիրույթները հասնում էին մինչև Եփրատ, իսկ ժամանակ առ ժամանակ անցնում նրանից այն կողմ՝ հասնելով գուցե և մինչև Տիգրիսի ակունքները: Մ. թ. ա. VIII դարում Կարքեմիշն անգամ

⁴⁹ Sh'm Herod., I, 14, 35, 45, VIII, 133.

Մեկիդի թագավորին ընդունում էր որպես «մեծ»⁵⁰։ Պաշտոնապես այդ թագավորությունը, ինչպես երևում է, կոչվում էր «խեթերի մեծ երկիր», հետևաբար հավակնություն ունեւ խեթական թագավորության ավանդների շարունակողը լինելու։

Մալաթիայից հարավ գտնվում էր Կումմուխ (Կոմմագենե) թագավորությունը, իսկ Տաբալի և Մեկիդ-Կամմանուի միջև (Ջեյխան գետի հովտում)՝ Գուրգում թագավորությունը՝ Մարկասու (այժմ՝ Մարաշ) մայրաքաղաքով։ Սեյխուն և Ջեյխան գետերի ստորին հոսանքի և Ալեքսանդրետի ծոցի մոտի արգավանդ ցածրավայրը զբաղեցնում էին դանունացիների⁵¹ և Կուն կամ Կաուն (ի դեպ, հնարավոր է, որ այս երկուսը նույն թագավորության տարբեր անվանումները լինեն), իսկ նրանցից արևմուտք՝ Կիլիկիա (Խիլակկու) թագավորությունները։ Սրանք բոլորը նույնպես ունեին լուվիական դինաստիաներ⁵²։ Լուվիական դինաստիաներ գոյություն ունեին նաև Հյուսիսային Ասորիքի մի քանի պետություններում (Կարեմիշը, որը նույնպես պաշտոնապես կոչվում էր «խաթթի թագավորություն», Սամալը և Յաուդին, Ունկու կամ իսթթինա թագավորությունը՝ Օրոնտես գետի ստորին հոսանքում)։ այստեղի մյուս դինաստիաները արամեական էին (Արպադ թագավորությունը Ագուաու դինաստիայով, իսթարիկա թագավորությունը)⁵³։

Մ. թ. ա. IX դարի մոտերքը ձևավորվում է պետությունների «Հյուսիս-ասորիքյան միությունը», որի մեջ մտնում էին Կամմանու-Մեկիդ, Կումմուխ, Գուրգում, Կարեմիշ, Արպադ և իսթթինա թագավորությունները։ Այս միության մեջ, տարբեր ժամանակներում, գերիշխող են եղել Մեկիդը, Կարեմիշը կամ Արպադը։ Սրա մրցակիցն էր «Հարավ-ասորիքյան միությունը»՝ Դամասկոսի կամ իսամաթի գլխավորությամբ⁵⁴։

Թվարկված բոլոր պետություններում, ընդհուպ մինչև Օրոնտեսի վերին հոսանքում գտնվող իսամաթում, պաշտոնական արձանագրությունների համար օգտագործվում էին «խեթական հիերոգլիֆները» և լուվիերեն լեզուն, բայց որոշ երկրներում՝ նաև փյունիկերենը (դանունացիների շրջան), կամ արամեերենը (Սամալ, Արպադ և այլն) և հին սեմական հնչյունական գիրը։ Գրեթե բոլոր այս մանր պետություններն իրենց համարում էին իսթական թագավորության հաջորդները։ Մ. թ. ա. IX—VII դարերի ասորեստանցիների և ուրարտացիների համար «խաթթին» (ասսուրերեն) և «խաթեն» (ուրարտերեն)՝ Նփրատից արևմուտք ընկած բոլոր շրջանների և դրանց բնակչության անվանումներն են՝ անկախ էթնիկական պատկանելությունից։ Հաճախ ասորեստանցիները «խե-

⁵⁰ Այդպես է Կարեմիշի թագավոր Արարասի արձանագրության մեջ։

⁵¹ Տե՛ս Ի. Н. Виноков, Новые финикийские надписи из Киликии, ВДИ, 1950, № 3, էջ 86—87; նույնի, Вновь найденные финикийские надписи, ЭВ, 1951, էջ 121—133։

⁵² Դա երևում է անուններից, որոնց մեծ մասը նոտագրանվում է լուվիերենով։

⁵³ Տե՛ս В. Landsberger, Sam'al, Ankara, 1948, էջ 19—38; С. М. Баццеева, Борьба между Ассирией и Урарту за Сирию, ВДИ, 1953, № 2, էջ 17 և հաջ.։

⁵⁴ Տե՛ս С. М. Баццеева, նույն տեղում։

թերս էին կոչում ոչ միայն փոքրասիացիներին, այլև Սիրիայի, Փյունիկիայի և Պաղեստինի բնակիչներին:

Այս բոլոր փոքր պետությունները, Փոյուգիայի նման, կապված էին Ռարտուի հետ կուլտուր-տնտեսական ու քաղաքական կապերի հազար ու մի թելերով և հաճախ ընկնում էին նրա քաղաքական ու տնտեսական գերիշխանության տակ: